

AKADÉMIAI BESZÉD

A vers hazája

Tisztelt Elnök úr, tisztelt Kollegák! Kedves Hölgyeim és Uraim, tisztelt hallgatóság!

A következőkben egy olyan téma-együttesről szeretnék beszélni, amely – különösen az elmúlt száz évben – meghatározta az összetett magyar irodalomról való közgondolkodást anélkül, hogy arról nyíltan, belső következtetések levonásával beszélni lehetett volna. Itt ma főként arról az irodalomról beszélek, amelyet a Nyugat alapozott meg, s amelyet később az Újhold köre örökített tovább; ehhez tartoznak kortársi irodalmunk legjelentősebb vonulatai, és legértékesebb művei és alkotói.

Egy sajátos folyamatról szeretnék beszámolni: a költők-írók lakóhelyváltásáról, az új közegnek a költészetükre gyakorolt hatásáról, és a költőknek, valamint életművüknek az új, a választott irodalomba való integrálásáról. Előadásomat nem tekintem tudományos áttekintésnek, sem a téma kimerítő elemzésének. Ebben az esszében néhány kétségtelen tényhez szeretném hozzáfűzni írói tapasztalataimat, évtizedek alatt felgyűlt benyomásaimat.

Ma, úgy tűnik, megélénkült az emberiség lakóhely-változtatási kedve. Az esetek többségében életveszély, éhínség, politikai üldöztetés vagy gazdasági kényszer löki más országokba az embereket. Ez korábban sem volt ismeretlen, most azonban megváltozott az áramló tömegek mérete. Az írástudóval az elmúlt századokban az eshetett meg, hogy hadba vonult és idegen földre vetődött (Balassi, Mikes Kelemen vagy Georg Trakl); vagy politikai okokból száműzték (Dosztojevszkijt Szibériába, Batsányi Jánost Linzbe), vagy kényszerszermunkára vitték (Szolzsenyicin, Varlam Salamov, Faludy György, Páskándi Géza). Akadt, aki önként ment száműzetésbe (Shelley pl. Itáliába, W. Georg Sebald Angliába); volt, akit tanulni és világot látni küldött a családja vagy iskolája (Apáczai Csere Jánost, Kőrösi Csoma Sándort, és az erdélyi diákok jórészét); néhányan kalandvágyból indultak útnak (Rimbaud vagy Panait Istrati). Ha valaki elégedetlen volt kenyéradó gazdájával, akkor elszegődhetett egy másik királyhoz, vagy választófejedelemhez (pl. Lessing, Voltaire). Későbbi időkben esetleg házitanítónak állt (pl. Hölderlin Bordeaux-ban). És végül egyik legfontosabb indítéka lehet az országváltásnak a zavartalanabb, magasabb szintű művészi közegben folytatható alkotói munka reménye (mint pl. R.M. Rilke esetében).

Nem csak a távozás *oka*, hanem az *időtartama* is lényeges különbségeket mutat a helyváltoztató írók meghökkenítően népes csapatában. Volt, aki csak ideig-óráig tartózkodott idegen nyelvi környezetben: Gogol Itáliában és Svájcban; Iszaak Babel Párizsban és Belgiumban; Ady, Illyés, József Attila vagy

Kassák Franciaországban. Nem sorolhatom föl mindazon írókat, akik a kommunizmus vagy a nácizmus elől menekültek, vagy '56 után emigráltak. És cinizmus volna külföldi tartózkodásnak minősíteni a deportálásokat, még akkor is, ha ez a tény néha az életben maradt írók legfontosabb, formaadó tapasztalatának bizonyult (mint Tadeusz Borowski, Primo Levi vagy Kertész Imre esetében).

Tudjuk, hogy *nem azonos okból* vetődött messzire születési helyétől Byron, Nabokov, Joseph Brodskij vagy Czesław Miłosz. A mieink közül rövidebb-hosszabb időre Márai Sándor, Cs. Szabó László, Lénárd Sándor és mások. Ezeket az írókat az tereli *együvé*, hogy *idegen nyelvű környezetben* hozták létre életművük kisebb vagy nagyobb részét. Ha olvassuk őket, nem is gondolunk arra, hogy műveik egy ismeretlen, de legalábbis *másnemű* világ és nyelv közegével *szemben* jöttek létre. Megfeszített koncentráció, meghódítandó minőségek felé való törekvés sűrűsödik a franciák közt élő Turgenyev vagy a Párizsban élt s halt Samuel Beckett munkáiban. Idegen nyelvi környezetben nagyobb erőfeszítés anyanyelvi műveket létrehozni. Az **idegen nyelvi környezet**, akár a munka közben szóló zene: nagyobb elmélyülésre és összpontosításra sarkall. Veszteséggel is jár, hogyné – de nem csak azzal. Az évek múlásával a költő veszíthet ugyan anyanyelvi biztonságából, hiszen csak közvetve értesül az élő nyelv alakulásáról. Ugyanakkor nem szoktuk hangsúlyozni ennek a helyzetnek komoly előnyeit: az alkotó a mindennapi idegennyelv-használat jóvoltából megismer egy másfajta beszédlejtést, új hangsúly-lehetőségekre, majdnem zenei effektusokra talál. Még nagyobb nyeresége, hogy gondolkodásában egy, az idegen kultúrából fakadó – egy *kívülálló, ha volna ilyen* (Várady Szabolcs) – szempontjait sajátíthatja el, hogy megtanulhat a mellette élő más világok felől is rápillantani saját történelmére, kultúrájára.

De menjünk tovább. Mit gondoljunk az országcsere vagy emigráció kérdésében azokról, akik egy **impériumváltás** folytán egyik napról a másikra, ugyan a szülőföldjükön, mégis egy új, idegen ország fennhatósága alatt találták magukat? 1920-ban a Felvidék, Kárpátalja, Erdély vagy a Vajdaság lakossága egyszers csak, egyik napról a másikra, szlovák, ukrán, román, szerb többség karéjában ébredt. Mintha lábuk alatt arrébb toltak volna egy kontinenst. Talán ma már nem is tudjuk felmérni ennek a földrengésszerű eseménynek a tragikumát és következményeit. Az azóta eltelt csaknem száz év alatt az ott élők nem csak szünetlen és durva gyarmatosítást szenvedtek el, de megváltozott szellemi életük, az anyaországhoz való viszonyuk is. Megváltoztak a kisebbségi irodalom feladatai és témái: olyan súlyok neheztedek rá, amelyek agyonnyomni látszottak a tisztán művészi célokat. Egyszerre kellett a lelket tartani egy kisebbségben, a kinnrekedtekben, és képviselni az elvont szépséget, a legmagasabb esztétikai eszményeket és erkölcsöt. Minden szempontból saját erejükre maradtak. *Nem véd sem Isten, sem Király* –, az Internacionálé verssora illik rájuk.

Az első nemzedék tudatában a hirtelen jött impériumváltás, a közösségi idegenség előbb-utóbb felvetette egyre égetőbb kérdéseit: mit tekintsen hazájának, ki ő a megváltozott körülmények között. A kisebbségivé való lefokozást sokan egyfajta életcsontkításnak érzékelték, és akadt köztük olyan, mint pl. Makkai Sándor erdélyi református püspök, aki előbb a kisebbség parlamenti szószólója volt, majd a harmincas évek közepén arra a belátásra jutott: a kisebbségi lét emberhez méltatlan, lehetetlen. Elhíresült röpiratának címe, *Nem lehet*, azóta is sok távozó életérzését fejezi ki. És persze közben felharsant a *Kiáltó szó!* is, Kós Károly és Paál Árpád röpiratáé, amelyben munkára, értékteremtésre, életre bátorította az alélt lakosságot.

Egy nemzet irodalma az anyaországi, az odaérkezett és a határon túl élő, de azonos nyelven írók műveit *együttesen* jelenti. Ezzel jobbra mindenki egyetért. De ha közelebbről szemügyre vesszük a kérdést, például azoknak az íróknak a sorsát vagy műveit, akik már a mai Magyarország határain kívül születtek, és onnan nem idegen nyelvterületre vándoroltak ki, hanem az anyaországba települtek át, akkor azt látjuk, hogy vágyaik földjén mégis többnyire idegenként tekintenek rájuk. Néha ők is így tekintenek önmagukra. Nem ritka, hogy hányódásukat, sorsukat megérdemelt büntetésnek érzik. Az elhagyott szülőföld büntetésének.

De nézzük még közelebbről a tényeket.

A minap olvastam egy magyarországi közvélemény-kutatás (Medián) következtetéseit. Kiderült, a megkérdezettek 37 százaléka nem járulna hozzá, hogy erdélyi magyar bevándorló költözzön a szomszédságába. (2013-ban még csak 30 százalék utasította el őket.) Tapasztalatom szerint az író- és művésztsadalomra **nem** ez a jellemző. De kétségtelen, a közvélemény-kutatás jelez valamit a nagyobb közösség, a társadalom állapotáról.

Nem volt ez mindig így.

Személyes emlékem, hogy (ahogy mi mondtuk) a „**kintiek**” – és ezt nem lehet elégszer elmondani – mérhetetlenül sokat segítettek nekem és mindannyiunknak a túlélésben. (Kinti azt jelentette: anyaországi, vagyis szabadságban élő). Hordták minden fáradtság, határ menti zaklatás és testi motozás, vagy éppen kiutasítás ellenére a könyvet, élelmet, gyógyszert, ruhát. És főként hozták a barátságukat, jelenlétüket nekünk, akik, mondjuk, tíz évig nem hagyhattuk el az országot.

Mégis, úgy tűnt, hogy aki nincs a romániai diktatúra valóságába bezárva, az akarva-akaratlanul lelátóról nézi küzdelmünket az arénában. Idézek **Mégis!** c. hosszabb versemből, amelyet a 70-es években írtam:

Tanúnak lenni, észtvesztő az is.

Túlélőnek lenni: életfogytiglani.

A vesztésből senki nem tud megváltani. (Részlet)

Ebben a versben nem a hősiességen van a hangsúly, hanem valami irracionális életben-maradási szándékon.

Az otthoni szenvedés egyik leggyötrőbb kérdése az volt ugyanis, hogy hazánknak tudjuk-e érezni azt a helyet, ahol születtünk, és kik vagyunk mi, kint és bent másodrendű állampolgárok. Mint látjuk, egy kérdéses helyzetben az identitás kérdése eluralja a költői eszmélet terét. Sokkal több figyelmet szenteltünk ennek a szempontnak, mint amennyi poétikai hozadékot remélhettünk tőle. Utólag látom, hogy a kisebbségi lét szellemi energiáinak túl nagy része fecsérlődik el a szembenállásra.

Bessenyei György tizenhét évig testörködött Bécsben. Pár éves egyházi hivatalnokoskodás és alapos művelődés után végleg hazatér birtokaira, ahol majd' három évtizeden át, haláláig, a bakonszegi sárban él, s közben megírja nagy filozófiai költeményeit.

A legtöbb lírai életmű azzal kezdődik, amit még fiatalon, Bécsben **Bessenyei György, önmagának** címezve ír:

*Ki vagyok? mi vagyok? merről s miből jöttem?
Hol voltam? s hogy esett; hogy világra lettem?
Érzek, gondolkodom, küszködöm, fáradok
S élek, melynek útján szüntelenül halok.*

Ez a költői alapkérdések egyike: ki vagyok, mi vagyok, honnan s mire jöttem? Erről beszél József Attila utolsó levelében is, ezen tűnődik Kassák is nyolcvanéves korában.

Valóban: *ki vagyok, mi vagyok? merről s miből jöttem?*

A románoknak magyar, a magyaroknak zsidó, a zsidóknak asszimilált, a módosoknak szegény, a népieseknek urbánus, az urbánusoknak fölöslegesen toleráns, és baloldali, és liberális és nő... Vagyis e veszekedő sokféleség ötvözete: költő.

Még a hetvenes években írtam egy **Zsoltárt**.

*37. de bízom abban, aki megszabadít
és erőt ad a szavakhoz.,
38. Hívom azt, aki lát, azt, aki hall,
hívom a szívbeli táncost!
39. Dicsérem azt, akin nem fog a hála
s aki mégis eljött.*

*azt, aki véle élni, ó népem,
e világra meghív.*

(Zsoltár-zárósortok)

Ki az én népem? a magyar? a zsidó? az erdélyi? Ki az, aki engem, az erdélyi magyar zsidót, a kivándorlót-áttelepülőt, ki az, aki engem, magával élni meghív?

A diktatúra bukása után, 1993-ban költöztem át Magyarországra.

Ahogy most, 1965-ös költői indulásom 50. évében végiglapoztam könyveimet, látom, hogy egész kötetnyi versem szól arról, hol élek, mit tekinthetek hazának. És kezdettől fogva, kamaszkorom óta könyveimben sorakoznak a feldolgozhatatlan veszteség versei is: családunk kiirtásának az időben – paradox módon – egyre fájdalmasabbá erősödő tudata.

Talán a húszas években kezdődött, s a negyvenes évek derekán érte el csúcspontját az a folyamat, amely a mai napig szivároghat megátol minden mélyebb asszimilációs hajlandóságot, akadályozza a nemzettudat feltisztulását, a történelem belső feldolgozását, és ezzel csorbítja mindannyiunk személyes és művészi szabadságát. Az 1920-as évekkel, az első *numerus clausus*-törvényekkel kezdődően valami elgázosodott a nemzetbe való felszívódás békés folyamatában. A töréspont lényegét és visszavonhatatlan erkölcsi következményeit Kertész Imre világítja meg hallatlan pontossággal a műveiben, esszéiben.

Cécile Wajsbrot, lengyel származású francia író mondja (*A két árnyék* című esszéjében) az ún. második nemzedékről, amelyhez tartozom :

Mi, akik a lágerek után születünk, (...), nem lakunk egészen az életünkben, a történelem túlnő a történelmen és az események nem szorítkoznak a dátumaikra. (...) Schlemihl Péterrel ellentétben, aki eladta az árnyékát, és mint árnyék-nélküli ember, szörnyű magányra volt ítélve, – ami minket illet, nekünk két árnyékunk van, a sajátunk és a szüleinké, a miénk és a halottainké.

Ez az árnyék, ez is végigkíséri életem. Első, 1968-ban megjelent könyvem címadó verse:

A DOLGOK EMLÉKEZETE

A dolgok emlékezete
újra és újra megaláz.
Nekem nem emlékeim,
csak fogalmain vannak,
s mellettem naponta
in memoriam ég a gáz.

Életem egy része azzal telt el, hogy azt kerestem, kihez tartozom, – ugyanakkor próbáltam elhárítani, hogy egy-egy csoport, irányzat, párt vagy kisebbség kisajátítson, mint dísz-erdélyit, dísz-zsidót, díszliberálist, női kvótát, bármit. Mindegyik vagyok és egyik sem.

A kisajátítás ugyanis a soha-be-nem-fogadást helyettesítő és elfedő gesztus.

Kisebbséginek lenni függőség. Csak a mindenkori többség orvosolhatja.

Az író, költő élete az, amivé írja magát. Joseph Conrad hosszú ideig hajókon szolgált; amikor abbahagyta, akkor egy életem át a tengerről írt. Kavafisz ellenben, aki úgy élt szülővárosában, Alexandriában, mint valami

száműzetésben, nem vett tudomást egyiptomi vagy muszlim környezetéről, csak a bizánci és hellenista múlt szolgáltatott verseihez vivőanyagot. A költő az, aminek a versben mutatkozik, amivé abban változik. Ő csak a műveiben válhat mások számára értékelhető személyiséggé. Ott, ahova megérkezik, nem ismerték korábban, az emberek nem követhették családja életútját. Nincsenek régi szomszédai, iskolatársai, tanárai, akik tanúsíthatnák, ki ez az ember. Egy áttelepülő költőnek lényegében újra kell teremtenie személyének és versének történetét és hitelességét. A költőnek minden versében ki kell ásnia magát a felszínig. Kérdés, hogy sikerülhet-e.

Sok múlik azon, mekkora a közegellenállás.

A közegellenállásról, régen és ma

Nézzük: ha a XIX-XX. század fordulójáról, és a két világháború közötti korszakról, tehát irodalmunk fénykorának nagyjairól beszélünk, akkor kiket sorol fel mostanság író és olvasó: Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz, Krúdy, Karinthy, József Attila, Radnóti. Esetleg Füst Milán, Szép Ernő neve is felbukkan. De sosem említik Áprilyt, a nagyszerű Jékelyt, és szinte senki nem sorolja közéjük a Nyugat nagyjaival mérhető Dsida Jenőt. Még Tamási Áront sem igen említi a krónika, de Kós Károly, Kuncz Aladár, Karácsony Benő s az egész nagyszerű huszas-harmincas évekbeli erdélyi irodalom pl. mintha mindenestől a népiesek hitbizománya volna (a baloldali Korunkkal, amelynek József Attila is munkatársa volt, és az erdélyi avantgarde-dal együtt).

Az utóbbi 25 évben több olyan új magyar irodalomtörténet látott napvilágot, amelyben sok kiváló, de másutt élt, vagy áttelepült írónak a neve még felsorolásban sem szerepel.

Lehet, hogy a megkülönböztetés nem tudatos, – de roppant következetes.

Megismétlem a kérdést: ha irodalmunk fénykorának értékrendjéről beszélünk, odasoroljuk-e vajon Áprilyt, Dsidát, Jékelyt, ahova valók: m m a legjelentősebbek közé? Sohasem hallottam a nevüket ilyen felsorolásban. Ha kérdezem, akkor: Igen! hogyne. Ők is! A válasz mindig igenlő, sietős, zavart. És ilyen külön akolba rekesztik a – hosszú évek és a rendszerváltás után – Nyugatról hazatelepülők irodalmát is. Bizonyos értelemben ők is idegenként vannak jelen. Cs. Szabó pl. néhány ideiglenes feltámadás után ismét a feledés homályába csúszott vissza. Márai helyzete is felemás: az ő nemzetbíráló életműve nehezen foglalja el helyét irodalomszemléletünk kánonokhoz szokott rezervátumában.

Ahogy figyelem, a kisebbségi vagy a határon túlról érkezett kortárs írók (Bodor Ádám, Bartis Attila, Szabó T. Anna, Dragomán György, Tompa Andrea, vagy Tolnai Ottó, Szerbhórváth György, Balázs Attila, illetve, Balla D. Károly és sokan mások) műveit méltató kritika vagy recenzió szinte kivétel nélkül mindig felemlegeti az őshazát, jelezve azt, hogy a szerző máshonnan szakadt ide. Fontos ez? Bizonyára világokat különböztet meg. De irodalmi értéket is

jelent? Köze van az írói megfigyelés, figurateremtés gazdagságához, a metafora élességéhez? Köze van-e a származásnak a tehetséghez?

Idézzük-e manapság Jékely halálkerülő látomásainak lemondó humorát, képeinek meglepő költői igazságait? Tudjuk-e értékét Tamási Áron tündérinek érzett, de mélyen sebzett nyelvének, észjárásának, a tempózó beszédmód mögötti világszemlélet tragikus jellegének? Költészetüknek van-e nyoma, van-e lenyomata a mai lírai gondolkodásban? Vannak-e követőik? Tanítványaik?

Persze, mindig akadnak kivételes írók, akik figyelnek rájuk. Ilyen volt pl. Nemes Nagy Ágnes, Vas István, Lengyel Balázs, Domokos Mátyás de ilyen Lator László, és még néhány nagyszerű, széles látókörű kortárs költő, író, irodalomtörténész. Ez azonban önmagában nem elég az utóélethez. Mi lenne az igazi utóélet? Olvasás, rádöbbenés, verssorok, képek szállóságosulása, témaviláguk újabb variációi, az emlék gazdagodása. Összes Művek, kritikai kiadás, életrajzok, pályaképek megjelenése. De főként a **motívumaik, világuk, beszédmódjuk empatikus, cinkos és pontos megértése.**

Az örvendetes kivételeket azért említem csupán futólag, mert ezek érdemben nem befolyásolhatták, nem alakíthatták az *irodalmi kánonnak* nevezett félhivatalos – kiadóktól, lapoktól és a tájékozatlan nagyközönségtől elfogadott – sztárlista alakulását. Az irodalmi kánon megnevez, kiemel írókat, akik – rokonszenv, ismertség, netán érdem szerint – a kor írói élvonalát képviselik. De a kánon nem csak kiemel, hanem határol is. Aki szempontjain kívül esik, azt még kismesterként sem igen tartják számon. A kánonképzés hibája az, hogy világunk üres celeb-imádatához idomul, és sokszor rossz ízléssel kötelezően tisztelendővé üt bizonyos életműveket (ez néha csak aránytalan túlértékelésből fakad). Ennél még nagyobb baj az, hogy a kevesebb önérvényesítésre képes, ámde nagy értékű életművek kirekesztődnek, másrészt az, hogy lehetlenné válik az árnyalatok észrevétele, a sokféleség felismerése a kánonon kívüli értékvilágban. De a kánonsúlykolás legsúlyosabb vétke az, hogy **láthatatlanná teszi a mozgó értékekben kifejeződő eleven irodalmat.**

Ez azt jelenti: nem jeleníthető meg, hogy egy életmű értékelése hogyan hullámzik az időben. A XX. században több országban előfordult, hogy az illető nemzeti irodalom legnagyobb írójáról a kortársai jórészt nem is tudtak. Ilyen volt Robert Walser, Franz Kafka, Fernando Pessoa, Konsztantinosz Kavafisz, Robert Musil. Vagy akár József Attila, akinek halálakor még szinte senki nem sejtette, hogy a korszak legnagyobb költője. M a kánonkényszer miatt nem jeleníthető meg, hogy egykor felkapott vagy futtatott divatos szerzők hogyan bizonyulnak értéktelennek (Herceg Ferenc, Váci Mihály, Simon István sat.). És az sem látszik, hogy az egykor marginálisnak ítélt művek hogy s mint válnak egyre jelentősebbé a múlt időben (Rubin Szilárd, Bálint Tibor).

A kánonképzés az oka annak, hogy az életművön belül történő tektonikus mozgás, belső kibontakozás, magára-találás ellenére egy-egy szerző nem kerülhet más, magasabb értékcsoportha. A kanonizálás rögeszméje és csak

keveseknek gyümölcsöző gyakorlata ugyanúgy működik, mint a mai magyar iskolarendszer, amely a szegények számára lehetetlenné teszi az osztályváltást, a tehetség és tanulás révén történő fölemelkedést. **A kiemelkedő írónak is elemi érdeke, hogy az alkotók középosztálya is lélegzethez jusson** és érezze életének és műveinek létjogosultságát. **Nem lehet ugyanis egy-ügyű irodalomban nagy írónak lenni.** Nem az a kíváncsi, hogy másodrangú szerzők nyomuljanak a legkiválóbbak helyére, hanem az, hogy az első sorban állók árnyékában is észre lehessen venni a rejtettebb törvényű értékeket. Nem a hamis egyenlősdi mellett érvelek, hanem az irodalom latin-amerikanizálódása ellen, amelyben csak koldus és királyfi létezik.

Nem beszélek most a kisebbségi irodalom nagy értékeinek itteni mély ismeretlenségéről. Ki tudja ma már, hogy ki volt Kuncz Aladár, Karácsony Benő, Tabéry Géza, Horváth Imre, Bartalis János, Szabédi László, Méliusz József, Tavaszi Sándor? Lehet arra hivatkozni, hogy ők nem itt éltek. De Áprily és Jékely? Ők 1929-től itt éltek, tehát a tankönyvekben szerepelnek; Áprilyról még egy völgyet is elneveztek, kerek évfordulókon rendeznek esetleg egy-egy szavalóversenyt a tiszteletükre. Ám nagyjaink felsorolásakor szinte soha nem bukkan fel a nevük. Soraik, képeik, gondolkodásmódjuk nem, vagy alig került be a mai magyarországi irodalom, költészet véráramába, érték- és emlékezetrendjébe. Annak ellenére, hogy magas művészetet hoztak létre.

Szülőföldjükön jelen vannak, kétségtelenül. Több magyar irodalom van tehát?

Igen, több van. Irodalmunk népiesnek nevezett táborában sokat és rendszeresen foglalkoznak irodalomtörténészek, szerkesztők, esszéírók, kritikusok a mindenkori határon túli irodalmakkal, vagy az itt letelepedett szerzőkkel. Múltbeli és mai szerzőket olvasnak, értékelnek, róluk monográfiákat, tanulmányokat közölnek. Ez óriási munka és valódi figyelem.

Mindez mégsem változtatta meg benyomásaimat, és azért nem kívánom a népies tábor szerzőit és könyveit tárgyalni, mert recepciójuk többnyire erősen ideologikus. A népies hagyomány elsődleges és kiemelt preferenciája szinte felülírja az esztétikai szempontokat, és olyan politikai-erkölcsi elvárás-rendszert jelenít meg, amely sok kirekesztő elemet tartalmaz, amelyet mély politikai előítéletek szőnek át. Ez az oka, hogy a magyar közönség évtizedekig jobbára csak Sütő Andrást, Kányádi Sándort és Szilágyi Domokost ismerhette, mint nevezetes erdélyi írókat. Lehet, hogy ők szálfák, de sokáig nem látszott tőlük az erdő. (pl. Székely János, Panek Zoltán, Deák Tamás, Szabó Gyula, Bálint Tibor, Bodor Ádám, a névsor hosszú). Tagadhatatlan, hogy sok olyan nagyszerű író és értelmező munkálkodik a népies irányzatok körében, aki szakmai és erkölcsi szempontból feddhetetlen. Lehet, hogy ez a többség. Idegenkedésem, mégis, az egésznek szól, mert közös ízlésirányt jelez az, hogy a népies tábor nem a nagy szerzőket emelte zászlajára (Kóst, Dsidát, pl.), hanem – egy politikai megrendelésnek, netán meggyőződésnek megfelelően – szélsőségesen

jobboldaliakat. Azon az irodalmi fertályon alig tiltakozott valaki Wass, Tormay vagy Nyíró - politikai! - rehabilitációja ellen.

És ami fontosabb: a népiesek munkája nyomán, sajnos, nem változott meg érzékelhetően, lényegesen a helyzet. A párhuzamos értékrendek nálunk, fájdalom, nemigen dúsítják egymást. És tagadhatatlan, az utóbbi évtizedekben nem náluk volt a paradigma kulcsa.

(Arról nem beszélve, hogy íróik, tisztségviselőik szemrebbenés nélkül közreműködnek abban, hogy a politika még jobban megossza és kibékíthetetlen szekértáborokra tépje az irodalmat, és hogy ennek következtében a következő nemzedék elveszítse ama képességét, hogy az ellenfél alkotásaiban is fel tudja fedezni az értéket.) De nem folytatom.

De nézzük, **hogyan zajlott az értékek befogadása korábban ?**

Úgy tűnik, hogy a XIX. századi, a XX. század eleji magyar társadalom sokkal később, nyitottabb volt a beáramló értékekre, a nemzetiségeket mindenestül, életmódostul-konyhástul beolvasztotta, legalábbis a magyar öntudat patinájával vonta be. Széchenyi István felnőtt korában tanult meg anyanyelvén beszélni és írni. Petőfinek az anyja - Arany János 1848 tavaszi feljegyzése szerint - még nem tudott jól magyarul. Franz Schedelből Toldy Ferenc akadémikus, a Kisfaludy Társaság egyik alapítója, a magyar irodalom egyetemi tanára válhatott. De számtalan sváb, szlovák, cseh, örmény, szerb, zsidó, horvát, román ember váltott nyelvet, nevet, tanult, írt, – és harcolhatott az első világháborúban a Monarchiáért... Nemességet kaptak, tábornokságig vihették. De sorolhatnám a fénykor kiváló építészeit, zenészeit, tudósait, festőit, hányféle világgal és micsoda teljesítményekkel dúsították a magyarnak nevezett ötvözetet. Valódi asszimiláció zajlott. Magyarnak lenni elhatározás kérdése volt, életprogram: azt mondhatjuk, 1867-től, a zsidók emancipációjától kezdve mindenki előtt nyitva állott, mint lehetőség.

Gondoljuk el: van-e ehhez hasonló befogadási törekvés vagy erő ma a magyar kultúrában? Képes-e irodalmunk nem csak befogadni, de magába lélegezni a más tájakról, más kultúrákból, nyelvi hagyományokból érkezőket? Vagy legalább a magyar nyelvűeket? A világirodalomból sem sokat lélegeztünk be.

A ma már Nobel-díjas Hertha Müllert és az erdélyi szász írókat Németországban is gyakran rumänien-deutschnak (romániai németnek) nevezi, sőt egyenesen románoknak aposztrofálja a közbeszéd vagy a sajtó egy része. Valóban, az ő német nyelvük más. Nem a hamburgi *hochdeutsch*. De hát nem az Kafka prágai-német tisztviselői nyelve sem. Továbbá távol esik az észak-német duktustól a svájci irodalmi német nyelv is, – Gottfried Keller vagy Friedrich Dürrenmatt írásművészete vidéki volna? Vagy az osztrák Robert Musil, Stefan Zweig vagy Joseph Roth, Thomas Bernhard életműve ezek szerint német nyelvi kisebbségben, diaszpórában jött létre...? A nyelvi sovinizmus mögött mélyebb okok rejlenek. Az erdélyi szász vagy sváb irodalmat vidékinek,

kommunizmustól fertőzöttek, vagy általában a kisebbségben született kultúrát – anélkül, hogy ezt kimondanák – alacsonyabb rendűnek vélik. Az anyaországi nyelvhasználathoz igazodást követelő szemléletben van valami lebecsülő, diktatorikus vonás. A németek így nevezik ezt: **Reichsdeutsch-Gedanke**. Birodalmi-német gondolat.

Pedig. Pedig a határon túli kisebbségek amúgyis mindenkor az anyaországra néznek föl, az ottani sajtó, irodalom, színház és rádió nyelvét tekintik mérvadó irodalmi nyelvnek.

A magyartalanságoknak, hibás vonzatoknak, az egyesszám-többszám helytelen használatának, magyarán a nyelvi hibáknak a közbeszédben és az irodalmi nyelvben való elterjedésekor - úgy érzem - nem érvényesül az a megsemmisítő puritanizmus, mint a vidéki vagy kisebbségi dialektusok és nyelvjárások kipécézésében.

Mit vár egy író új hazájától? Hogy megszabadul kisebbségi nyűgeitől, hogy az új világban nem csak megtűrjük, hanem megértjük, hogy az új haza idővel a magáénak ismeri el őt. Hogy eléri olvasóit és tehetsége csúcspontjait is.

De, mint az otthoni idegen hazában, itt sem létezőnk egészen. Az akaratlan idegenség forrása éppen az, ami a költői önazonosság része: a táj, a nyelv, a szokások, a hagyományhoz való viszony.

Szeretném, ha pontosan értenék szavaimat: baráti és kollegiális gesztusokban nincs hiány. Nagyon sok ember fogta a kezem, amikor úgy döntöttem, itt szeretnék élni. És jó néhányan most is fogják, nem hagynak magamra. De eszméink, szövegeink *értése*, szakmai szervesülése, történeti asszimilálása legalábbis felületes és foghíjas. Ígéretünk földjén nem csak a lakosság száma csökken, hanem a szellemi beáramlást felszívó és betagosító erő is.

Vannak jövevény írók, akiket az irodalom megbecsül. Ezek kivételek. Ezt bizonyítja a tény, hogy itt állhatok Önök előtt. De a többiekről, a többségről beszélek, korábbi idők íróiról (akik sokszor már csak haláluk után jutottak igazi elismeréshez), vagy mostaniakról, akiket nem tartanak számon, vagy külön tyúkudvarba utalnak. Írói hatásuk nincsen, életművük nem épül be a magyar irodalomba. Vagy tehetségük az íráskedvükkel együtt apad el. (*Nem azokról beszélek, akik tálentumaikat ezüstpénzre váltották.*)

A bevándorlók irodalmának három olyan vonását említeném, amelyet néha óvatos tartózkodással fogad az itthoni szakmai és olvasói nyilvánosság.

1. **Az elhagyott világhoz való tájbeli és történelmi kötődés**, és ezzel **az új közegben való otthontalanság**. Az erdélyi költészetben a táj kijelentés: *itt vagyunk otthon!* Önmegerősítés a kisebbségivé változott létben, amelyben a másnyelvű többség egyrészt el szeretné tüntetni egyéb kultúrák nyomát, másrészt nyelvi-fizikai beolvadásra ösztökél, vagy éppen kényszerít.

Reményik Sándor vagy Dsida Jenő páratlan természetleírásai többet mondanak az elszakadást követő közelmúltról, elnyomottságról és belső tartásról, mint némely könyvterjedelmű helyzetelemzés. A táj magyarázat a sorsra és egyben kapu az elfoglalhatatlan örökkévalóságba. Tolnai Ottó érzékletesen megjelenített falvainak és kisvárosainak világa, a tárgyak és soknyelvű emberek Vajdasága a mi Macondónk.

A természeti tájra és az ember-alkotta tájra mázsás feladat hárul az ott élők közös emlékezetének, identitásának fenntartásában. Jékely Zoltán versében *A marosszentimrei templom/ban/*, Dsida *Nagycsütörtökjében* a székelykocsárdi állomás, Reményiknél a borbereki templom fala (*Kis templom nagy dómban*) nyer örök életet, de Kányádi Bécsére, vagy Kovács András Ferenc Szatmárjára épp úgy hatalmas, a verset meghaladó terhek nehezülnek.

Nagy költők azonban nem fúlnak bele az evokáció érzelmi kiszolgáltatottságába, versük több, mint történelmi látlelet, múltsíratás, – a mű beavat a történelembe, a megérezkítéssel olyan tudást lop belénk, amilyennel korábban nem rendelkezünk. A vers mindig valami új tapasztalattal gazdagít, feltéve, hogy belső fülünket nem zárja el előítélet, ideológia vagy közhely.

A táj bűvös fogságában

A táj emléke – mint egy illat – élete végéig elkíséri a hazát váltó írót. De persze, meg is gyötri. Nemes Nagy Ágnes írja Áprily Lajosról: ***Erdélyisége úgy ült rajta, mint a lelkifurdalás. /Az első költő. Áprilyról. in:A lélek mértana. I. 76.o./ Kimenni vagy bent maradni, vállalni a kisebbségi sorsot vagy másutt építeni valamit: ez volt a két háború közti idő egyik nagy, transzilván kérdése, ez volt Áprilyé is. Erdélyiségét különben éppúgy a folttalan humánus jegyzi, mint egész tartását. Semmi nacionalizmus, mély, igaz, eltéphetetlen patriotizmus.. / Emlékezés Á.L-ra,u.o. 621. o./***

Áprily, miután úgy döntött, hogy gyermekei jövője érdekében nem marad a román fennhatóság alá került Erdélyben, Magyarországon is olyan lakóhelyet keresett, amely az otthoni tájra emlékeztette. Ezért költözött Visegrádra, pontosabban Szentgyörgypusztára. ***Kántor Lajos : Tájélmény és identitás*** című tanulmányában emlékeztet arra, hogy még otthon *a nagy kiránduló és szenvedélyes vadász Áprily alkotta meg a transzilvanizmus lírai kiáltványává lett nagy verset,(...) a **Tetőn** címűt, a „ minden összeomlott ” kétségbeeséséből kivezetést kereső természeti képsort (...):*

*Ott lenn: sötét ködöt kavart a katlan,
Itt fenn: a vén hegy állott mozdulatlan.
(...)
Tekintetem szárnyat repesve bontott,
átöleltem a hullám-horizontot*

s tetőit, többet száznál és ezernél -

Csak azt szerethetjük igazán, csak azt a teret, azt a népet / háznéptől a nemzetig/, amelyet átéltünk, amelynek a velünk való közösségét érezni tudjuk – mondja **Szerb Antal** (in **Költő hazája, 189. oldal.**) Nem csak az emberek nyelve vagy mentalitása tesz egy helyet otthonossá, hanem a természet, amelyben szabadnak érzi magát az ember. Mindenki ezt a szabadság-érzetet keresi új hazájában is, azt reméli, ott levegőhöz jut. És ez a szabadság-érzet vész el az egzisztenciális küzdelmekben, a lépten-nyomon felbukkanó, a csak tréfásnak szánt, de valójában kirekesztő kifejezésekben, az apró gesztusok szíven ütő hiányában, vagyis a kívülállás érzetében, az idegenség tudatában.

A pozitív diszkrimináció sem más, mint diszkrimináció. Goethe azt mondja **Maximák és reflexiók, (nr.875).c.** gyűjteményében: *A türelemnek csak átmeneti érzületnek kellene lennie: az elismeréshez kellene vezetnie. Megtűrni annyit jelent, mint megsérteni.* (Toleranz sollte eigentlich nur eine vorübergehende Gesinnung sein: sie muß zur Anerkennung führen. Dulden heißt beleidigen.)

A messziről érkezett köré az egyszeres vagy többszörös kisebbségi sors tapasztalata, érzékelésmódja, sérülékenysége von láthatatlan – kit vonzó, kit taszító – mágneses teret.

Nem véletlen, hogy – mint egy fauxbourdon, egy ismétlődő basszuskíséret – a táj intenzív képei végigkísérik Áprily egész költészetét. *A magyar irodalom egyik legnagyobb természetköltője* - mondja Nemes Nagy. /in : **Áprily és a természet. A lélek mértana. I. 636./** Nála az erdő, a hegy, az élővilág , vagyis a természeti tárgyak Áprily legsajátabb költészeti jelrendszerévé válnak, mintegy kódolják lírai közlendőit. Bennük nem jelképeket alkot, nem az érzelmek helyettesítőit vagy témákat keres – hanem beszédmódot, közeget teremt, amelyben érzelmi tartományait kifejezheti. Mindazt, ami a költészet tárgya: elragadtatás, fájdalom, háború, szerelem, sors, szépség, idő, halál.

Áprily Lajos manapság némely irodalomtörténetekben még a nevével sem szerepel. /**Gintli Tibor-Schein Gábor: Kis irod.tört.; Kulcsár Szabó Ernő: A magy. irod. tört. 1945-1991/**

Fiát, Jékely Zoltánt szintén felemás módon ismerik el. A Nyugat harmadik nemzedékéhez tartozó nagyszerű költő Enyeden és Kolozsváron serdült, Budapesten érettségizett. Huszonhat éves korában Baumgarten-díjat kap, de már két évvel korábban, első regényéért elnyert tiszteletdíjából olaszországi útra indul. És mi történik vele? Egész útján végig Enyeddal, Kolozsvárral álmodik, ahogy ezt Péterfi Sarolt tanulmányából tudhatjuk, (**Enyedről annál többet álmodom**, Hévíz, Irod. antológia). „Romjainkat lelkünkben hordozzuk, világgá visszük, akárhová vetődünk”, vallja Jékely egy 1977-es beszélgetésben. Talán ez a táj utáni légszomj is közrejátszott abban, hogy 1941 tavaszán hazaköltözik Kolozsvárra. A Szamos mellé, horgászni. Lapot szerkeszteni (hogy majd 1946-ban, amikor a háborún átesett országocskát másodszer is Romániához csatolják, újra elmeneküljön és visszatérjen

Kolozsvárról Budapestre). Az elhagyott otthon és táj metafizikai erővel sugározza be Jékely egész életművét. Polarizált költészete egyik végén a gyerekkor, a szerelem, az otthon fénylik, másik pólusán a temetők, a helyszínekre roskadt történelem, a csontvázas halál megrendítő és ironikus látomásai egyensúlyoznak, mint egy libikókán.

Egyéni tájhoz egyéni sors tartozik – mondja **Szerb Antal. (uo. 146.o.)** Babits Mihályhoz Esztergom környéke, Juhász Gyulához a szegedi tanyavilág, Illyés Gyulához Tolna, Takáts Gyulához a csendes dunántúli táj, József Attilához a sivár városvég.

Történelmileg a tájleírás a prózaírók kedvtelése, gondoljunk Kemény Zsigmond, Jókai vagy Adalbert Stifter tablóira. Bodor Ádám *Sinistra körzet* c. regényében nincs egyetlen igazán rokonszenves, magas erkölcsű ember sem, mindegyik figura esendő, kiszolgáltatott, túlélésre berendezkedett lény. A könyv egyetlen „pozitív szereplője” a természet: a gyöngéd, érzéki, időtlen és változó táj. A természet Bodornál tiszta és romolhatatlan: az képviseli, az érzékíti meg, helyettesíti isten fogalmát.

A tájjal való szünetlen méretkezés, a folyamatos viszonyulás jellegzetesen kisebbségi attitűd. Megidézi azt a nagyságot, azt a rajtunk kívül is működő világegyetemet, amely életünk szükösségében elviselhetetlenül hiányzik.

Az én életem helyszíne Kolozsvár, a messziről benéző Vigyázó havas (a Vlegyásza), dél felé pedig a Feleki tető. **Az élet két fele** c.versem a kettészakadt élet tapasztalatáról vall.

VII.(*A történelem helyén. A többesszám elégiája-részletek*)

Kik voltunk Kolozsváron?
 s kik vagyunk azóta, miféle holmi?
 hogy sorsunk súlypontja elgurult
 s hogy átlyuggattak Felek kőgolyói?
 Miféle havas néz most és miféle rendek
 szeme előtt élünk, mi, szüleinknek
 megkésve születettek?
 (...)
 Sok barátság szétpattant, mindenki egyetlen.
 Miféle tenger zúg mégis a cserepekben?
 (...)
 Kinek értek, mit érnek az otthon gyümölcsei?
 Nem ragadtunk, mint satuba, az okba?
 Nem vártuk meg, a szem érő idejét töltse ki:
 nem tévedtünk nyersen begyűjtött csillagokba?

Kik vagyunk életünk eleje nélkül itt?
 Hogyan és hol tapad meg átültetett sorsunk?

Nem vesztettünk csóvát? Elhagytunk valamit?
Most válik el, hogy kik voltunk a présben,
s hogy a kezdet szétzúz, vagy csak átalakít?

Az írek angol nyelve

2. A második *megkülönböztető jegy*, amely a legerőteljesebben felismerhetővé teszi a bevándorlók eredetét, **a magyarországitól elütő nyelvhasználat**. Ez többek között a hosszas történelmi különélés, a német, román, szlovák vagy szerb fennhatóság, vagy pl. az Erdélyben hosszabb ideig működő hivatalos latin-nyelvűség következtében állt elő. Ehhez járul egyfajta nyelvi földbe-kapaszkodás, az erdélyi irodalomban sokszor szinte kötelezőnek vélt archaizálás. (Tompá Andrea legutóbbi regényében pl. egyenesen kitalált egy ilyen archaikus erdélyi nyelvet.)

Sokszor érzékeli úgy a többségi kultúra, hogy a kisebbségi irodalmak, költészetek modernségét mintha valami régiség ülné meg; vándor-prédikátorokra, máglyahalált halt tudósokra, angolszász alapító atyákra emlékeztet a közvetlenség és a puritanizmus egyidejűsége az érzelmekben, a világszemléletben. Talán túl nehezek ezek az ide importált, sárrögzént cipelt erkölcsi súlyok és szenvedések?

Kisebbségben a nyelv ápolása egyszerre béklyó és kötelesség. Az iskolai-egyetemi oktatás és az írói életművek – majdnem kötelező mintákkal – egyszerre idézik elő és gátolják a nyelvi fantázia kibontakozását. (Néha persze akad egy-egy művész, aki szembeáll a megcsontosodott elképzelésekkel. Ilyen volt már otthon Cselényi Béla, ahogy Esterházy Péter nevezte őt: **legnagyobb ismeretlen költőnk**. Ő majdnem harminc éve él Budapesten, vagy tíz kötetet publikált, és mégsem ismeri sem madár, sem ember. Pedig ironikus és humoros szomorúságára égetően szükségünk volna.) A nyelv, amelyet a lírikus tanul, ízlelget, alakít, – amelyért a költő harcol, az egy élet folyamán többször *elvész és megkerül*.

„A létben való világszerű elhelyezkedés minden formáját voltaképpen a nyelv artikulálja, mondhatni, még az érzékek tapasztalatát is.” – írja az irodalomtörténetében amúgy személyválogató Kulcsár Szabó Ernő (in. *Nyelv, közösség, identitás*). Tudjuk, a többség a kisebbségi embertől mindig a nyelvét akarja elvenni. Az utódállamokban magát a magyar nyelvet szerették volna kiiktatni az elmúlt évtizedek önkényuralmai. Az anyaországban viszont az idegenesnek tűnő archaikus, vagy nyelvjárási szavakat, nyelvtani szerkezeteket mellőznék az irodalmi közízlés. A kisebbségi író nyelvi törekvésein két hatalom uralkodik egy életen át: **egy másnyelvű többségi nemzet megsemmisítő ereje, és az anyaország többségi szemléletű nyelvhasználat**.

Miért utasítja el, miért nem érzi inkább nyelvi változatosságnak a honi nagyközönség a *murok, potyoló, mánus, vineta, csiklint, csicsonka, málnavész* szavakat, a tárgyragos *rizset*, a *nem kapom a szemüvegem* (nem találom), a szája

prémje (ajak), a talpa szíve (közepe) kifejezéseket és hasonlókat? Mert a megértést nem zavarnák.

Gondoljuk el, ha szakszöveget olvasunk és egy olyan szóba ütközünk, mint *elváráshorizont*, akkor tudjuk, hogy vagy szakkifejezésként, felnőttként tanultuk, vagy utána nézünk, szótárban, interneten. Értjük még, mi a *rozsólis*, amit úriasszonyok iszogatnak némely Jókai-regényben? (Fűszeres, édes pálinka.) Hasonlóképpen: ha a ***nem ri oly erősen, egy kicsit juházott*** Arany-sort olvassuk a *Toldi VII.* énekéből (8.4.), akkor megnézzük a *juház* szót (csillapodik) a szótárban. És hasonlóképpen a *Szegény Miska sírkövére* írott sorokban: ***Hát jól van így, amice Tompa:/Én skártba, te végnyugalomba./S ha nem pönög lantunk, gítárunk,/A varju sem károg utánunk.*** Vajon a nem kártyázó olvasó is tudja-e, mi az a *skárt*? Megmondom: *talon* (a félretett, nem szereplő kártyalapok összessége; átv.mellőzött). Nem tekintjük ezt a nyelvet sem alacsonyabb értékűnek, sem élvezhetetlennek. Aranyt nem utasítja el a magyarországi közízlés. Nem, mert klasszikus: tiszteljük és bízunk benne. Tudjuk, hogy nagy költő. A nagyság bizalmat kelt, a különösnek vagy ritkának értelmet ad.

Ha Jékelynél azt olvassuk, hogy „***Fák öbliben lábbog a hold-kanú***” (*Apátlan éjszakák* 1935), akkor az olvasónak szótárhoz kell nyúlnia: a *kanú*, az kenu, csónak. És a *lábbog* azt jelenti: libeg, úszik, l. a szem könnybe *lábbad*. S azt morogja ez az olvasó: – Ej, miféle nyelv ez? Tájnyelv! Miért nem ír érthetően? magyarul? hogy értsük?

Ha Aranynál *pönög* áll a *peng* helyett, mert két szótagra van szüksége, ha ezt elfogadjuk, akkor miért érezzük erdélyiesnek a *rizst* helyett *rizset* (ami a mássalhangzó-torlasztást kerüli, helyesen), az alszunk helyett Jékely *aluszunk*, *aluszunk*-ját? Mert régiesebb? Valami alapvető hiba ez. Az ingerültség nem annyira rossz nyelvi tűrőképességünkéből fakad, inkább szemléletünk szűkkeblúségét tükrözi. Trianon száz éve óta nem hiszünk a pimaszul beszivárgott szerzőnek, nem bízunk benne. A munkáját eleve alacsonyabb értékűre *taksáljuk*. Apropos, taksáljuk!

Miért tűnik magyarabbnak a német *klopfoló* és az egész németből származó, ma már polgárjogot nyert háztartási eszköztár (*spájz, sámlí, eszcájg*), vagy más mesterségek szakszóincse (*cájg, gatter, gnájsz, collstok, capli, nádli stb.*), mint a vajdasági, erdélyi, felvidéki magyar nyelv? Nagyon sok német-osztrák eredetű szavunk van, és mintha új szavak már csak az angolból, az *internet fájljairól* csepeghetnének nyelvünkbe... Miért ne lehetne néhány román eredetű szavunk is, amely átáramlott az erdélyi magyar beszédbe, és most színesíti nyelvünket: például a ***vineta*** (padlizsán), az ***árdé*** (zöldpaprika)?

Ha összevetjük Bodor Ádám Erdélyben publikált prózai műveit és ezek magyarországi kiadásait, meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a szerkesztő egy-egy erdélyi kifejezést törölt, és azt magyarországi változattal helyettesítette. Például a *mánust* óramutatóra, a *mind csak esett*-kifejezést *egyre csak esettre* cserélte. Másoknál a *murkot* sárgarépára, a *potyolót* klopfolóra, a *lapítót* vágódeszkára

szokták javítani. Nem lenne-e jobb, kérdem, hozzácsapni ezeket a szavakat már létező, német-osztrák eredetű vagy kopásra ítélt szavaink állományához?

Mi kell ahhoz, hogy egy szó polgárjogot nyerjen egy többségi kultúrában? És mi kell ahhoz, hogy ne terjedjen el egy-két hibás romános fordulat? Tájszavaink nem, de nyelvi hibáink divatba jöttek: ma már úgy mondják Budapesten, hogy „kaptam egy telefont” (amit otthon román kifejezésként ismertünk és kerülni igyekeztünk: am primit un telefon), a „nagyobb, magasabb nála” kifejezés helyett azt mondják, hogy „nagyobb, magasabb tőle” (ezt először a vajdaságiaktól hallottam, de ma már kezd általánossá válni). A „hívj föl” felszólítás helyett a székelyföldi „csengess meg” (románból: sună mă) terjed olyan gyorsan, mint a tűzvész. (Íme, a *málnavész* magyarázata: erdei irtást sűrűn, gyorsan benövő málnabozót.) Átvétel és idegenség tárgyában kívánatos lenne a *szót-értés*.

Meg kellene találnunk a közös nyelvet.

Az ír példa – amelyről az itt ülők közül néhányan mérhetetlenül többet tudnak, mint én – rendkívüli erővel mutatja meg, hogy identitás és költői szóhasználat között milyen mély és eltéphetetlen kapcsolat áll fenn. És azt is mutatja, hogy a szóhasználat politikai jelentőséget kaphat. Joyce 1904-ben ugyan önként hagyta el Írországot és angolul írt, de egy életen át főként Dublinról, Írországról.

Az írók számára a nagy közös dilemma az angol uralom alatt maradt Észak-Írországból és a függetlenné vált Ír Köztársaságban egyaránt az volt, hogy milyen nyelven írjanak. Ha angolul írnak, akkor gyarmatosítók nyelvén kell írni problémákat kifejezniük, ha írül, akkor előfordulhat, hogy az emberek nagy része nem érti meg. Az ír drámaírók nagy része azt a technikát követi, hogy az angolt ír dialektussal elegyíti, azt a látszatot keltve, mintha a szereplők nem is angolul beszélnének. Az egyik forrásomul szolgáló tanulmány szerzője, Bödy Edit /„Az angol az anyanyelvünk”: nyelv és identitás Seamus Heaney néhány versében/ „bosszúszomjas virtuozitást” lát abban, ahogyan a drámaírók megkísérelik az írt angol nyelvű mesterkedni. Az ír identitás kifejezésének legfőbb terepe az irodalom, s ebben a mítoszok, legendák, a vidéki életforma tudatformái kapnak kiemelt szerepet. Az 1939-ben született és 1995-ben Nobel-díjjal jutalmazott nagyszerű Seamus Heaney az – írja a magyar kötet utószavában Ferencz Győző –, aki az ún. ulsteri költőkkel együtt megteremtette az ír költői identitást. Ő az észak-ír viszonyok elleni tiltakozásul 1972-ben átköltözött az Ír Köztársaságba (anyanyelvi helyről, de többségi uralom alól egy anyanyelvi országba). Heaney angolul ír. De költeményei jó részében, pl. ún. lapverseiben nemzeti hovatartozásának megvallása néha úgy történik, hogy ír hely- és helységneveket emel be szövegeibe. A kelta hely-és személynevek egy másik világ mágikus erejét vegyítik a versbe és a maguk lágyabb hangzásával azt sugallják, hogy a valóság az angoloké, akik elvették az írek földjeit, – de olyan földön élnek, amelyhez nem kötődnek (mert pl. ezt az ír tónust született angol sohasem ejtheti helyesen). Az írek ellenben kötődnek a földhöz, bár az

jogilag-politikailag nem az övék. Az ír öntudat és a hely, a táj iránti érzék összetartozik: a földrajzi identitás itt ötvöződik a nyelvi identitással. Heaneynek sok verse idéz meg földrajzi helyeket, pl. *A tollundi férfi, Anahorish, Broagh*. Hely és nyelv egymást értelmezi, s a tájat a helynév hangalakja is felidézi. Az angol olvasót erőfeszítésre készíti, zavarba hozza, hogy ő nem tudja e neveket elég jól kiejteni. Az írek számára pedig az összetartozás, az önazonosság képzetét kelti fel. És jelzi, hogy bár az angolok a tulajdonosai a földnek, mégsem ők vannak rajta otthon.

A mi kis irodalmunkban, – miközben Heaney teljesítményét és törekvéseit csodáljuk, – már idegen nekünk a távolabbi magyar vidékek helység- vagy szóhasználata. Mi lenne a reakció, ha egy tájnyelv kifejezéseit és az irodalmi magyar nyelv mai idiómáját házasítanánk? A határon túli helység-, domborzati-, táj-, és családnevek feltüntetése koloritnak tűnik vagy rosszabb esetben népieskedésnek. Még Tamási is mintegy egzotikumként libeg a közelmúlt irodalmára utaló emlékezetben. Az anyaországi irodalmi szemlélet egyszerre várja el a betelepült alkotótól, hogy legyen markáns, senkihez sem hasonlító nyelvi és írói identitása, másrészt ezt a sajátosságot, mint **ingerlő ajándékot**, ki akarja iktatni. A társadalmi-szakmai asszimiláció feltétele ezek szerint a nyelvi identitás legalább részleges felfüggesztése. Nem abszurd ez? De ad-e más, új önazonosságot az új hely? Megannyi nyitott kérdés.

Életünk fikciója

3. Témánk **harmadik szempontja a hozott és az újonnan megismert életgyakorlat különbözősége**. Aki külföldre megy, az új helyen is afelé igyekszik, aki otthon volt, aki ő maga. **Az lesz, aki volt**. Ez léte folytonosságának garanciája.

Az új hazában az idegenkedésre, a megérett tartózkodásra a betelepülő maga is óvatossággal, viszonyos gyanúval válaszol. Ahogy egy román közmondás tartja: *Aki egyszer megégette a száját, az megfújja a joghurtot is*. A szituációk, az élettények értelmezése is meglehetősen eltérést mutat. Nagy a különbség vidékenként és a határon túli részekben abban, ki min sértődik meg, mit tekint megengedhető tréfálkozásnak, mi számít gorombaságnak és mi minősül csupán évődésnek. Máshol húzódnak az érzékenység, egyeseknél a nemzeti érzékenység határai, más a testünkhöz való viszonyunk és az erről való beszéd vagy hallgatás is. A kisebbségiek mást hallgatnak el vagy mondanak ki, mint az anyaországiak. Nem csak az iskolázottság, műveltség vagy a világotlátottság játszik ebben szerepet, hanem a tabuk, az elszenvedett nemzetiségi megaláztatások és a normatív helyi hagyományok is. Erdélyben más a tegezés és a magázás rendje (az utóbbi javára).

Beilleszkedni számtalan viszontagsággal jár. Mindkét félnek meg kell tanulnia, hogyan olvassa a másikat.

Az, hogy miként válhat magas költészetté táj-tapasztalat, nyelvi elszigeteltség, életgyakorlat és nézetrendszer, az mintaszerű erővel **Rainer Maria Rilke** költészetében mutatkozik meg.

Az ő esete nem csak azért egyszeri, mert németül írt svájci francia környezetben. Hiszen Paul Celan is németül írt Párizsban. A különös itt az, miért építette Rilke ezt a nyelvi át-nem-eresztő-réteget (mint életformát) maga köré. És persze, azt is kérdezhetném, meghatározta-e a francia környezet és magányos életmódja a muzoti lakótoronyban Rilke német költői nyelvét? A svájci évekről szóló alapvető könyvében *von Salis*, aki Soglioban kétszer is vendégül látta Rilket, a következőket írja: Rilke viszonya azokhoz a helyszínekhez, ahol németül beszéltek, ellentmondásos, alapvetően elutasító volt. Szülővárosa, Prága, sokféle rémülettel töltötte el gyermekkorában. Később Ausztria iránti ellenszenvé, majd elidegenedése az átpolitizálódott és nemzetivé vált németektől Párizsba vitte. A költő az első világháború idején Németországba kényszerült, azokat az éveket börtönként élte meg, miközben Párizsban rekedt vagyontárgyait elárverezték, és csak könyveinek egy részét tudta megmenteni és utána küldeni Svájcba André Gide. Von Salis a legfontosabb, itt szóban forgó kérdésről, a nyelvhasználatról így tudósít:

„Rilke arra érez készletét, hogy idegen nyelvű tájakon tartózkodjék, ott ismeretlenül és egyedül a saját nyelvével összezárva lakjon, amelyet alkotó periódusaiban, mint írásművészetének anyagát, szívesen óvott meg a napi élettel való kapcsolattól, és a csak pőre értekezési eszközként való használatától. Azt hitte, ezen a módon németiségének kizárólagos, tiszta munkájához-használhatóságát jobban meg tudja őrizni.”

A helyzetváltoztatás kihat a szavak jelentésváltozására is, állapítja meg Otto Friedrich Bollnow, az egyik legmélyebb Rilke-értelmező. Rilkenél az alapszavak filozófiai kategóriákként működnek. Kevés a konkrétum, a világ valóságára vonatkozó szó. Rilke alapszavai egész életén át megmaradnak, jelentésmezejük mindig a korábbi jelentéseket is tartalmazza. Anélkül, hogy ismernénk az alapszavak korábbi versekben használt jelentését, a későbbi verseket nem tudjuk értelmezni. Rilke ilyen fontos alapszava a *kibirni, elviselni, kiállni (=túlélni)*. Illetve a *legyürni, megküzdni* valamivel. Legfontosabb mondanivalóinak egyike épp a létezés elviselhetetlen terhének, a kiszolgáltatottságunkból eredő félelemnek az elviselése. Ha megálljuk a helyünket (Überstehen, Leisten), akkor ez átvált a szabadság vagy védettség, óvottság érzetébe. (Geborgenheit) Az emberek legnagyobb hibája a szétszórtság, szórakozottság (die Zerstreuung). A fenyegetettség élménye nem annyira kívülről éri az embert, hanem inkább belülről - sugallják versei. – Az ember gyöngesége, hogy ki akar térni a megpróbáltatás elől, menedéket keres valami bizonyosabban. (*I. Szonettek Orfeuszhoz, III. 368.*). De az emberi teljesítmények legnagyobbika- állítja Rilke - ha lemond a biztonság kereséséről.

A kockázat szabad igenlése új létmódot tesz lehetővé. Ahogy a Biblia tanítja: Az ember elveszíti életét, ha meg akarja tartani azt, és megnyeri, ha valami nagyobbra teszi fel.

Alapszavai, Aushalten. Ertragen- Bestehen- Überstehen, azaz kibírni- elviselni-megállni (helyet)-túlélni, átvészelni. Rilke rendkívüli koncentrációban élt és magas feszültségű költészetet teremtett. Talán ez a oka, hogy korán, 51 évesen meghalt. El kell viselni a nagy megterhelést - sugallják Rilke versei -, *egy nagyobb élet, egy nagyobb Lét tekintetét (ein grösseres Dasein).*

Így fonódik össze életgyakorlat, szóhasználat és magas költészet.

Zárószavak

Az író hazája az, ahol írni tud. Ahová a műve is megérkezik, de nem úgy, mint egy elkallódott repülőtéri bőrönd. Ugyanis nem csak a költő vándorol ki, hanem a verse is. Értik-e itt azt, ami nem ezen a helyen, más nyelvi hagyományok fényárnyékában keletkezett? Mindig azt reméltem, költő és olvasó között a vers fordítja le a múltat, a tapasztalatokat, a világot.

Egy költő verseinek mélyebbé, jelentősebbé, rövideen: jobbá alakulása is a befogadási-elsajátítási folyamat fokmérője. A recepció, a fogadtatás milyensége gátolja vagy serkenti abban, hogy elérje, megtapasztalja tehetsége határait. Ez költészetének elengedhetetlen föltétele.

Tavaly Zugban, Svájcban, azaz újabb otthonos idegenségben írtam arról, hova érkezünk meg.

A SZÜNET CSODÁJA

Egyszer csak minden lámpa kialudt.
A hegynek fölfelé, kezemben drága étel,
betakarva most tárgyatlan sötéttel,
féltem, nem érem el a kolostor-kaput.

Sötétségben minden föld idegen.
Lépegettem azért, bizonytalan, – aztán egyre jobban,
mert a magasba néztem és ott billiárd
fény repdesett.

Nem mélyből, hanem az égből kiált,
hogy harsány, folt lámpáink mögött mindig ott van
a csilló öröklét. Együtt süvít a csillagokkal.
Régi nyarak remegnek ezer csillagjegyben.
S mi vakon lépegetünk a nálunk nagyobbban.

Van olyan ég, melyben otthon vagyunk.

Még elmondok egy rövid történetet: 1969 februárjában, első egyetemi szünetem idején jártam először nem-magyar helyen, Prágában. Még Dubcekék irányították az országot, de már fél éve bent állomásoztak az oroszok, és a többi szocialista ország *testvéri tankjai*. A farkasordító hidegben egy zsúfolt sörözőbe tértünk be, a végtelen asztal két oldalán szorosan, egymásnak nyomódva ültek az emberek, vastag füstben itták, testes kriglikből, a sört. Imitt-amott énekeltek.

Mi szerettünk volna leülni. Álltunk az asztal sarkán, s mivel németül nem mertünk megszólalni, hát az oroszokkal kísérleteztünk. Mogorván, dühösen néztek ránk, de mi gyorsan eldadogtuk, hogy: *iz Ruminyii*, Romániából jöttünk. (Ezzel csak akkor és egyetlen egyszer arattam sikert. Románia ugyanis nem vonult be Csehszlovákiába.) Többen is felkiáltottak, fészkelődni kezdtek, összébb húzódtak a lócán az irdatlan asztal mindkét oldalán. Beülhettünk közéjük, egymással szemben. Mindenféle tört nyelven beszélgetni kezdtünk szomszédainkkal.

Igen, befogadni annyit jelent: lemondani valamiről, arrébb húzódni, helyet szorítani a másoknak magunk mellett. Kassák Lajos utolsó verseskötetének címe ez: *Üljük körül az asztalt*.

Mindazt, amit ma itt Önöknek elmondtam, bátorításnak szánom, hogy legyenek továbbra is merészek szomszédos ismeretlenek megismerésében. És köszönetnek is szántam, hogy költészetem ebben az irodalomban kiteljesedhetett.

Befejezésül egy rövid versemet mondom el. Ezzel a verssel indultam, ma is ez életem emblémája.

AHOGYAN ÉLEK

Újra, csak újra megtérek,
nem akarok más lenni,
(félek)
mint ami lenni szeretnék.
Ahogyan élek, az a hazám.

Köszönöm a figyelmüket!

Budapest, 2015. április 21.